

5

חלוצים ובעיות

למרות כל התקוות והפוננות הטובות הללו, הרי במקום חיי־המשפחה השאננים שעכשיו אמרתי לעצמי שאני מוכנה לקבלם, זכיתי בארבע השנים שעשינו בירושלים לשנים המרות ביותר שידעתי מעודי — ולאחר שאדם מאריך ימים כמוני, הרי זה אומר הרבה! כמעט הכל השתבש; לפעמים היתה לי אפילו הרגשה שאני חיה מחדש את החלק הגרוע ביותר בחייה של אמי, והייתי זוכרת — בלב כבד כאבן — את הסיפורים שסיפרה לנו על השנים שבהן חיו היא ואבא בדלות כל־כך נוראה ברוסיה. לא שהכסף כשלעצמו חשוב היה לי או באמת, או שאי־פעם היה חשוב לי לאחר־מכן, או שהנוחות הפיזיות היתה חשובה במיוחד. ראשית־כל, מעולם לא זכיתי להרבה לא מזה ולא מזה, וממילא לא באנו לארץ כדי לשפר את מצבנו החמרי. גם מורים וגם אני ידענו היטב מאד טעם עוני לפני כן, ושנינו היינו רגילים לרמת־חיים צנועה מאד, אם לנקוט לשון־המעטה. אנו גם דבקנו באורח־חיים שהיה מבוסס על מעט מאד דרישות ונכסים. אוכל לשובע, מקום נקי לישון בו, ספר חדש או תקליט חדש זומן זומן — ליותר מזה לא קיוונו שנינו בשטח החמרי. מנעמי־החיים כביכול לא די שהיו מחוץ להישג־ידינו אלא שבעיקרם לא היו ידועים לנו, ואילו היו הזמנים קלים קצת יותר היינו מצליחים להסתדר יפה מאד במשכורת הקטנה של מורים. אבל הזמנים לא היו קלים יותר, וצריך היה לדאוג לצרכי־יסוד מסוימים: הצרכים שלנו, ועל הכל — צרכיהם של ילדינו. באיזה אופן שהוא צריך היה להשיג להם אוכל נאות ודיוור הגון. לדעתי, החופש מן הפחד שמא לא תוכל לתת אף את הדברים החיוניים האלה לילדיך, כל כמה שתתאמץ, הוא זכותם האנושית היסודית של כל ההורים. בתיאוריה ידעתי זאת זמן רב קודם שאתנסה בעצמי בחרדה כזאת, אבל מכיון שהתנסיתי בכך פעם כבר לא שכחתי זאת מעולם.

אחד מגורמי-הכוח הגדולים שביסוד חיי הקיבוץ הוא, כמובן, זה ששום איש אינו צריך להתמודד לבדו מעולם עם חרדה מסוג זה. גם כשקיבוץ עודו צעיר מאד או שהיתה לו שנת-רזון והמבוגרים חייבים להדק את חגורותיהם, הרי לילדי הקיבוץ יש תמיד אוכל לשובע. לעתים קרובות חשבתי בצער על מרחביה בתקופה הקשה ההיא בירושלים, ובשלבים הראשונים של מלחמת-העולם השנייה, כאשר זכרתי מה היתה הרגשתי אז, הצעתי פעם בפומבי שהישוב כולו ייעשה מין קיבוץ למשך שעת-החירום על-ידי כך שיקים רשת של מטבחים קואופרטיביים, כדי שבתוך שאר דברים — ויקרה מה שיקרה חוץ מזה — יהיה אוכל מספיק מובטח לפחות לילדים. ההצעה נדחתה, או שממילא לא הועלתה לדיון מעולם, אף כי עדיין אני חושבת שהיה בה הגיון רב.

אך לא רק העוני שלנו למעשה — או אף הפחד המתמיד שלי שמא ירעבו ילדי — הוא שאימלל אותי כל-כך. חוץ מזה גם הייתי בודדה, היתה בי תחושת בדידות שלא הייתי רגילה לה כלל, והיתה הרגשה מתמדת שנמנעים ממני דווקא אותם הדברים אשר לשמם באתי לארץ-ישראל מלכתחילה. במקום להושיט עזרה פעילה בבנין הבית הלאומי היהודי ולעבוד עבודה קשה ופוריה למענו, נמצאתי מסוגרת בדירה קטנטונת בירושלים וכל מחשבתי ומרצי היו מרוכזים בהכרח להסתפק במשכרתו של מוריס. ואם לא די היה בזה, הרי על-הרוב שילם לו "סולל בונה" את משכרתו בפתקי-אשראי ששום איש — לא בעל-הבית, לא החלבן ולא הגננת של מנחם — לא רצה לקבלם במקום מזומנים.

ב"יום המשכורת" הייתי ממהרת כחץ-מקשת לחנות-המכולת הקטנה שבפינה כדי לנסות ולפתות את החנווני שיקבל פתק ששוויו לירה אחת (100 גרושים) תמורת 80 גרוש, וידעתי שיותר מזה לא יהיה מוכן לתת בעדו. אך אפילו אותם 80 גרוש לא ניתנו במזומנים הלילה אלא בחופן של פתקי-אשראי אחרים. בהם הייתי רצה או אל האשה המוכרת עופות, מתווכחת אתה כעשרים דקות ולבסוף, ביום מצולח, הייתי משדלת אותה שתקבל את הפתקים שלי (לאחר שניכתה 10% או 15% מערכם) תמורת חתיכה קטנה של עוף שבה אוכל לבשל מרק לילדים.

לפעמים היה שמאי בא לירושלים ליום-יומיים ומביא קצת גבינה או ארגז פירות וירקות ששלחה לנו שיינה. היינו עושים גשף ממש, ואני הייתי חשה פחות מתיחות ביחס לתוונת המשפחה. אך על-הרוב הייתי אכולת דאגה.

עד שנולדה שרה, באביב 1926, היתה לנו הכנסה נוספת קטנה מזה שהשכרנו אחד משני החדרים שלנו, אף-על-פי שלא היו בהם לא גז ולא חשמל. אבל כאשר נולדה שרה החלטנו שיהיה עלינו לוותר על דמי-השכירות, כל כמה שקשה יהיה לנו להכתדר בלעדיהם, כדי שיהיה לילדים חדר קטן משלהם. כדי להשלים את החסר לא היתה לי ברירה אלא להשיג איוו עבודה שאוכל לעשותה בלי לעזוב את התינוקות לנפשם. לכן הצעתי לגננת של מנחם שאעשה את הכביסה בשביל כל גן-הילדים תמורת שכר-הלימוד. וכך הייתי עומדת שעות על שעות בחצר

ומקרצפת בועף ערימות על ערימות של מגבות, סיגרים וסיגריות קטנים, מחממת דליים על דליים של מים על הפרימוס, ושואלת את עצמי מה אעשה אם יישבר קרש־הכביסה.

לא העבודה היא שהפריעה לי. במרחביה היתה העבודה הרבה יותר קשה — ואני אהבתי אותה. אבל במרחביה הייתי אחת בתוך קבוצה, חברה בחברה דינאמית שהצלחתה היתה חשובה לי כמעט יותר מכל דבר אחר בעולם. בירושלים הייתי מין אסירה, שנגזר עלי — כמו שנגזר על מיליוני נשים מכוח נסיבות שאין להן שליטה עליהן — להילחם על חשבונות שלא יכולתי לשלם, להשתדל שהנעליים לא תתפרקנה מפני שלא היתה אפשרות לקנות זוג אחר, לחשוש בכל פעם שילד השתעל או קיבל חום שאולי התזונה הלקויה שלנו ואי־יכלתנו לחמם את הדירה בחורף פוגעות בבריאותם פגיעה ללא תקנה.

מובן, היו ימים טובים יותר וטובים פחות. כאשר זרחה השמש והשמיים היו כחולים (ובירושלים, נדמה לי, השמיים כחולים בקיץ יותר מאשר בכל מקום אחר), ישבתי על המדרגות והסתכלתי איך הילדים משחקים וראיתי את עולמי בחיי. אבל כאשר נשבו רוחות תזקות והיה קר, והילדים לא היו בריאים (בפרט שרה, שלעתים קרובות נראתה חולה), התמלאתי אם לא ייאוש הרי רוגז מר על מנת־חלקי בחיים. האם זו היתה כל התכלית — עוגי, עבודת־פרך ודאגה? הגרוע מכל היה זה שלא יכולתי אפילו להגיד למוריס איך אני מרגישה. הוא היה זקוק באופן משווע למנוחה, לאוכל מתאים ולשלוח, אך כל אלה לא היו בנמצא, ואני לא ראיתי איך יוכל משהו להשתנות בעתיד הקרוב ביותר.

"סולל בונה" גם הוא מצבו היה בכל רע, והיינו אחוזי־אימה שאולי יאלץ להיסגר לגמרי. דבר אחד היה זה לגשת בהתלהבות להקמת מחלקה בלתי־רשמית לעבודות ציבוריות ולהתחיל בהכשרתם ובהעסקתם של פועלים עברים בענפי הבנייה, אבל דבר אחר לגמרי היה זה לרכוש את ההון ואת הנסיון שהיו דרושים לסלילת כבישים ובניית בתים. בימים ההם היה "סולל בונה" יכול לשלם למישהו רק בשטר־יחוב על סכום 100 או 200 לירות, שפוסו בשטר־יחוב יותר גדולים שקיבל "סולל בונה" כתשלום על עבודה שהושלמה. אחד הסיפורים המרובים שהתהלכו אז על הבנייה בארץ־ישראל סיפר על אותו יהודי שאמר שאילו היה לו כר־נוצות טוב כהתחלה יכול היה לבנות לו בית. כיצד? פשוט מאד, אמר:

הביטו, כר טוב אתה יכול למכור בלירה. בלירה הזאת אתה יכול לשלם דמי־חבר באגודה הלוואות, ודבר זה יאפשר לך ללוות סכום של עד עשר לירות. כאשר עשר לירות בידך אתה יכול להתחיל לחפש מגרש קטן וגאה. משעה שמצאת מגרש, אתה יכול לפנות אל בעליו בעשר הלירות שלך במזומנים, ומובן שהוא יסכים לקבל את השאר בשטרות. עכשיו אתה בעל־קרקע ואתה יכול לחפש קבלן. לו אתה אומר: "יש לי אדמה — עכשיו תבנה אתה בית עליה. כל מה שאני רוצה הרי זה דירה לי ולמשפחה".

אבל הרגשתי לא היתה מבדחת כל-עיקר. לפעמים היתה רגינה, שעבדה אז במשרדי ההנהלה הציונית בירושלים, באה לבקרני, ובעוד אני מנקה את הבית ברוח עגומה היתה היא שומעת את כל קובלנותי ומנסה לעודד את רוחי. מובן, כאשר כתבתי להורי תיארתי את חיינו בצורה שונה לגמרי, וניסיתי אפילו להעלים מידיעתה של שיינה עד כמה המצב באמת רע — אף-על-פי שאינני חושבת שהולכתי אותה שולל בכלל.

מוזר למדי, כשאני חוזרת ומסקיפה על הזמן ההוא אני תופסת שבעצם הכרתי רק את סביבתי הקרובה ביותר, אף-על-פי שאז היתה ירושלים מושב השלטון המנדטורי, המקום ממנו משלו על הארץ הנציבים-העליונים הבריטיים — קודם סיר הרברט סמואל, ואחר-כך החל מ-1925, הלורד פלומר. כמו שהיתה תמיד, בכל תקופות ההיסטוריה, כך גם אז היתה ירושלים עיר מקסימה. בחלקה היתה אז, כפי שעודנה כיום, פסיפס של מקדשים ומקומות קדושים; בחלקה היתה מרכזו של מימשל קולוניאלי. אך על הכל היתה הסמל החי לרציפות של ההיסטוריה היהודית ולקשר שקשר, וקושר, את העם היהודי לארץ הזאת. באוכלוסיה שלה לא דמתה לשום מקום אחר בארץ-ישראל. אפילו השכונה שלנו היתה אקווטית: היא שכנה על ה"גבול" של מאה-שערים, אותו רובע של ירושלים שעד היום יושביו הם יהודים חרדים קיצוניים שבארחם-ורבעם, בלבושם ובמנהגי-הדת שלהם הם כמעט המשך ישר של מזרח-אירופה מן המאה הט"ז ושבעיניהם היו יהודים כמו מוריס וכמותי רחוקים אך כפשע מלהיות עובדי-גילולים. אבל הנופים של העיר והמקומות החשובים שבה, התהלוכה הססגונית של בני כל הדתות והגזעים המתהלכים בחוצות ירושלים אפילו בימים הרגילים ביותר, כל אלה לא עשו עלי רושם גדול. הייתי גם עייפה מדי, יותר מדי מדוכדכת ושקועה בדאגה לעצמי ולמשפחתי ולא הבטתי על סביבי כפי שראוי היה לי.

אולם ערב אחד הלכתי לכותל המערבי — לא בפעם הראשונה. מוריס ואני הלכנו אליו שבוע-שבועיים אחרי שהגענו לארץ-ישראל. אני גדלתי בבית יהודי, בית יהודי מסורתי טוב, אבל אני עצמי לא הייתי דתית כלל, והאמת היא שהלכתי לכותל בלי התרגשות רבה, פשוט מתוך ידיעה שזהו דבר שאני צריכה לעשות. והנה, לפתע-פתאום, בקצה הסמטות הללו הצרות והנפתלות שבעיר העתיקה, ראיתי אותו. הכותל עצמו נראה אז קטן בהרבה משהוא כיום, אחרי כל החפירות. אבל בפעם הראשונה ראיתי את היהודים, גברים ונשים, מתפללים ובוכים לפני, ומכניסים אל בין חגווי פתקים ובהם בקשות קטנות לריבוננו של עולם. אם כן, זה מה שנשאר מתפארת העבר, הירהרתי לי, כל מה שנשאר ממקדש-שלמה. אך לפחות הוא עדיין כאן. ובאותם יהודים חרדים ובפתקים שלהם ראיתי את סירובה של אומה להשלים עם העובדה שנשארו לה רק האבנים האלו — וביטוי לאמונה בטוחה בעתיד לבוא. עזבתי את הכותל בהרגשה אחרת; התרוממות-רוח היא אולי המלה המתאימה.

ב-1971, לאחר כהמישים שנה, קיבלתי אזרחות-כבוד של ירושלים — מן-הסתם גילוי ההוקרה הגדול ביותר שזכיתי לו מימי — ובטכס ההוא סיפרתי על עוד

ביקור ראוי-להיזכר שביקרתי בכותל, וזאת הפעם ב-1967, אחרי מלחמת ששת-הימים. תשע-עשרה שנה, מ-1948 עד 1967, מנעו מאתנו הערבים ללכת לעיר העתיקה או להתפלל ליד הכותל. אבל ביום השלישי למלחמת-ששת-הימים, ביום-ד' 7 ביוני, עברה כמו זרם חשמל את ישראל כולה הבשורה שחיילינו שיחררו את העיר העתיקה ושהיא פתוחה לפנינו שוב. היה עלי לטוס לארצות-הברית בעוד שלושה ימים, אך לא יכולתי להשלים בנפשי שאעזוב את הארץ בלי לגשת שוב אל הכותל. ובכן באותו בוקר של יום-הששי — אף-על-פי שלא-רחים לא הרשו עדיין להיכנס לעיר העתיקה כי נמשכו שם יריות — קיבלתי רשות ללכת לפותל למרות העובדה שאז לא הייתי חברה בממשלה אלא סתם אזרחית רגילה.

הלכתי לכותל יחד עם כמה חיילים. על-ידו עמד שולחן-עץ פשוט ועליו כמה תת-מקלעים. צנחנים במדים, עטופים בטליתות, נצמדו אל הכותל כל-כך עד שנדמה היה כאילו אי-אפשר לנתק אותם ממנו: הם והכותל אחד היו. רק שעות אחדות לפני כן נלחמו בחירוף-נפש לשיחרור ירושלים וראו את חבריהם נופלים למענה. עכשיו שעמדו ליד הכותל התעטפו בטליתות ובכו, וגם אני לקחתי דף נייר, כתבתי עליו את המלה "שלום" ותחבתי אותו באחד מחגווי הכותל — שהרי מזמן ראיתי שכך יהודים עושים. בעוד אני עומדת שם חיבק אותי פתאום אחד החיילים (אני מסופקת אם ידע מי אני), והניח את ראשו על כתפי, ואנו בכינו יחד. אני מניחה שהוא היה זקוק לפורקן ולניחומים שבחמימותה של אשה זקנה, ובשבילי זה היה אחד הרגעים הנוגעים-אל-הלב ביותר בכל ימי-חי. אך כל זה, כמובן, שייך לתקופה הרבה יותר מאוחרת.

שנות ה-20 האחרונות היו שנים של דיכאון ליישוב העברי כולו, לא רק לי. ב-1927 היו כבר 7,000 איש ואשה בטלים מעבודה ביישוב — לא פחות מ-5% מכלל האוכלוסיה העברית בארץ. כמעט נדמה היה כאילו בהתלהבותה הגדולה ניסתה הציונות לתפוס מרובה, ונכשלה. מספר העולים לארץ היה גדול בהרבה ממה שיכול היה היישוב להעסיק. מתוך 13,000 היהודים שהגיעו לארץ ב-1926, למשל, חזרו יותר מן החצי כלעומת שבאו, וב-1927 היה, זו פעם ראשונה, עודף מבר-רעה במספר היוצאים מן הארץ לעומת הנכנסים. אחדים מעוזבי הארץ פנו לארצות-הברית, אחרים לחלקים שונים של הקיסרות הבריטית. היתה גם קבוצה שכללה כמה מאנשי "גדוד העבודה" (שהוקם ב-1920 כדי להעסיק עולים חדשים במפעלים קואופרטיביים של סלילת-כבישים ועבודה במחצבות, שמומנו על-ידי ממשלת המנדט) שחזרו לרוסיה מטעמים אידיאולוגיים, ושם נשלחו רבים מהם כעבור זמן לסיביריה או הוצאו להורג, גם-כן מטעמים אידיאולוגיים.

כמה וכמה טעמים היו למשבר הכלכלי החמור. כלכלת היישוב עדיין לא היתה מפותחת כמעט לגמרי. מחוץ לענף הבנין (שהעסיק כמעט חצי מכל העובדים היהודים בארץ) ולפרדסנות, פשוט לא היו די אפשרויות עבודה או הון. את מפעלי-החרושת היהודיים אפשר היה למנות באצבעות של יד אחד. היו מפעלי-

האשג, מפעל מלח בעתלית, חברת-החשמל לארץ-ישראל (שבנתה תחנת-כוח לחוף הירדן), בית התרושת "שמון" לסבון ולשמני-מאכל, ובית-החרושת "נשר" למלט בחיפה. היו גם עוד כמה מפעלים זעירים, לרבות בתי-דפוס ויקביינין, אבל זה היה הכל.

היתה גם עוד בעיה אחת רצינית מאד. שכרם של הפועלים היהודים היה נמוך אז אבל פועלים ערבים היו מוכנים לעבוד אפילו בפחות מזה, והרבה פרדסנים יהודים לא עמדו בפני הפיתוי והעסיקו עבודה ערבית שהיתה זולה יותר. אשר לממשלת המנדט, הרי מחוץ לרשת הכבישים שסללה לא נקפה אצבע, למעשה, לפיתוח המשק והיא כבר התחילה להיכנע ללחץ האנטי-יהודי של הקיצונים הערביים, כמו המופתי של ירושלים, חאג' אמין אל-חסייני, ואחרים. אף-על-פי שעברו רק שנים מעטות מאז נתנו לבריטניה את המנדט על ארץ-ישראל, כבר היתה הממשלה מגלה מידה ניכרת של איבה ליהודים. גרוע מזה: היא התחילה לצמצם את העליה היהודית לארץ-ישראל, וב-1930 איימה שתפסיק אותה לגמרי לזמן-מה. קיצורו של דבר, הבית הלאומי היהודי לא עמד בסימן של פריחה.

לתל-אביב כמעט לא נסעתי בשנים שישבתי בירושלים, ואם נסעתי היה זה בדרך-כלל רק כדי לראות את שיינה ובני-משפחתה או לבקר אצל הורי, שבאו לארץ ב-1926. אבל בין הביקורים המשפחתיים השתדלתי כמיטב יכולתי לפגוש ידידים ותיקים, לעקוב אחרי מה שקורה בתנועת-העבודה, לשמוע קצת רכילות ממרחביה או על-אודותיה, ולחוש שוב — ולו אך לשעות ספורות — שאני חלק מן המתרחש בארץ. אבי, עכשיו שאני מהרהרת בדבר, היה במובן ידוע טיפוסי לעולים של 1926 ו-1927, אף על פי שבא מארצות-הברית ולא מאירופה. במילואי עליה בידו לחסוך קצת כסף, ובכסף הזה קנה בגאווה שני מגרשים בארץ-ישראל — קצת מפני שכציוני רצה לגור שם, קצת מפני שרצה לאחד את המשפחה מחדש. שני המגרשים שלו היו במקומות שהיו כמעט רק חול בלבד. אחד היה בהרצליה, מהלך כמה קילומטרים מצפון לתל-אביב. השני היה בעפולה (לא הרחק ממרחביה), ושם הוא התכוון לבנות בית. כאשר שאלתי אותו מדוע הוא רוצה לגור בעפולה דווקא, במקום שלא היה קרוב לא אל שיינה ולא אלי, אמר לי שבעפולה עתידה לקום האופירה הראשונה בארץ-ישראל ושהוא יגור במרכז מוזיקלי גדול. אני הכרתי את עפולה יפה מאד ולעתים קרובות הלכתי שמה בשליחויות שונות כאשר ישבנו בקיבוץ. זה היה כפר קטן ומאובק, והייתי בטוחה בהחלט שלא יבנו שם אופירה — על-כל-פנים לא בעתיד הנראה-לעין. אבל אבי התעקש. זמן רב אטם את אזניו מלשמוע כל נימוק וטענה, ואמר על שיינה ועלי שאנו קטנות-אמונה "תל-אביב נבנתה על גבעות של חול, לא כן ז" הטיה נגדנו. לבסוף הצטרפה אמי לחזית משותפת אתנו ואבי ויתר באנחה על הרעיון לגור בעמק והסכים להתישב בהרצליה — בלי אריזת של אופירה.

את הבית ההוא בנה במידה רבה במו-ידי, כמו שיאָה לנגר הגון. זה היה אחד הבתים האמיתיים הראשונים באיזור, והורי התערו שם באותה מהירות שבה התערו בשעתו במילואי. אבי הצטרף לבית-הכנסת המקומי, גילה שאין בו חזן, ומיד

התנדב לשמש בעצמו בתפקיד זה. הוא גם הצטרף לקואופרטיב של נגרים, אך הואיל ועבודה היתה בצימצום לא הועיל בזה הרבה. אבל לאמי ברוכת-היוזמה היה רעיון: היא תבשל ותגיש ארוחות-צהריים והוא יעזור לה. בארץ-ישראל היו אז מסעדות מעטות מאד ובהרצליה לא היו כלל, ולכן היה הרעיון של אמי מוצלח מאד. תמורת כמה גרשים סיפקה לפועלים שבסביבה אוכל זול ומזין.

ואף-על-פי-כן, למרות כל עוון-החלטתם לבנות להם חיים בארץ-ישראל — אף שבינתיים היו כבר שניהם הרבה מעבר למבחר שנותיהם — סבלו הורי קשה מן המצב הכלכלי. זכור לי, למשל, שפעם אחת לקחתי את הילדים להרצליה שבוע לפני פסח כדי שאוכל לעזור לאמי בהכנות לחג. מוריס היה אמור להצטרף אלינו בערב החג, וגם שיינה ומשפחתה עמדו לבוא. אבל כולנו היינו כל-כך עניים עד שלא היה בכלל מה להכין. אבי הסתובב כאילו מישהו הלהם בראשו. תארו לעצמכם, הנה הוא נמצא בארץ-ישראל כמעט עם כל משפחתו (קלארה עדיין למדה אז באוניברסיטת-ויסקונסין אך היא התכוננה לבוא לארץ מיד אחרי שתקבל את התואר שלה) ובבית לא היתה אפילו חבילה של מצות ולא בקבוק יין, שלא לדבר על אוכל "סדר". לא יכולתי לשאת את מראהו האומלל כל-כך, וחשבתי אפילו שהוא עלול להגיע לידי איזה מעשה של יאוש. הוא היה מושפל כל-כך, אף-על-פי שמעולם לא הכריע אותו העוגי לפני כן.

ואז קרה דבר נפלא. כלב נשך אותי! לגבי איש אחר היה זה דבר נורא, אבל בשבילי זה היה נס. הייתי צריכה לנסוע לתל-אביב כדי לקבל זריקות נגד כלבת, ובזמן שהייתי שם יכולתי לשוטט בעיר ולחפש מישהו שיהיה מוכן להלוות לי כסף. הצלחתי למצוא בנק שהיה מוכן להלוות לי 10 לירות (זה היה כסף רב בימים ההם) אם רק יהיו לי ערבים. ובכן שוב התרוצצתי בעיר, אך שום איש שמצאתי לא היה טוב למדי בשביל הבנק, ובכל פעם שהבנק הציע לי איזה שם היה זה אדם שלא היה בדעתו להסתכן. לבסוף מצאתי איש שהיה לו ההון הדרוש יחד עם שם טוב ולב יהודי טוב, ואני הזרתי להרצליה ובכיסוי 10 לירות שלמות בשביל אבי — ובלבי חיבה עזה לכלבים שכמוה לא ידעתי כל ימי-חיי.

בביקורים הנדירים הללו בתל-אביב הייתי מדוכאה ומוזעזעת תמיד ממראה המובטלים בפינות הרחובות ומן המראה העגום של בניינים גמורים-למחצה בכל רחבי העיר. נראה היה כאילו התמסס איזה פרץ כוחות ענקי. מובן, אנשים מבחוץ היו עשויים לראות כל זאת באור אחר. למרות המשבר הכלכלי היו אלפי יהודים יושבים בארץ, מגדלים בה את ילדיהם, מפתחים להם מנהיגות משלהם, מקימים יישובים חקלאיים ועירוניים וכל זאת היו עושים — בחשבון אחרון — רק בעזרתה של תנועה ציונית בחוץ-לארץ, שהיא עצמה היתה איזה מין הישג מופלא. מוויית-הראייה של היסטוריונים באחד הימים, תיראה אפילו אותה תקופה קודרת באור יותר בהיר. אבל אני לא הייתי אדם מבחוץ ולא היסטוריון, ונכספתי לעשות מעשה של ממש ולסייע בשיפור המצב, לעשות משהו בעצמי.

למולי הטוב היתה ההסתדרות, אותו ארגון שבו ובשבילו הייתי עתידה לפעול שנים כה רבות, מעוניינת בשירותיו של אדם כמוני. אני כבר עבדתי בתל-אביב ב"סולל בונה" והוספתי לעבוד בשבילו, אם גם פרק-זמן קצר בלבד, בירושלים, והכרתי רבים מאנשי תנועת-העבודה. היו אלה אנשים ונשים מן הסוג שאותו הערצתי והיכבתי ביותר. רציתי ללמוד מהם ולעבוד אתם, ובחברתם חשתי עצמי לגמרי בתוך שלי. השקפתם על מטרות-היסוד של ההסתדרות היתה וזהה עם שלי — כלומר, לא דווקא הגנה על אינטרסים המריים בתל-אמצעיים של העובדים אלא בעיקר הקמתו של ציבור פועלים שמסור לעתידו של היישוב העברי, לעתידם של הנמצאים כבר בארץ ושל אלה שעוד יבואו.

בהרבה מובנים היתה ההסתדרות יצור יחיד-במינו לגמרי. היא לא יכלה לקחת לה לדוגמה שום ארגון-פועלים אחר מן הקיימים מפני שמצבו של העובד העברי בארץ-ישראל לא דמה אז כלל למצבו של העובד בבריטניה, בצרפת או באמריקה. כמו במקומות אחרים, צריך היה לשמור על הזכויות הכלכליות של העובד העברי כמו גם של העובד הערבי בארץ-ישראל — כולל זכות השביתה, הזכות לשכר הוגן, הזכות לחופשה שנתית בתשלום, לחופשת-מחלה וכיוצא באלה. אבל אף-על-פי ששמה הרשמי היה "ההסתדרות הכללית של העובדים העברים", תהיה זו פשטנות יתירה אם נתאר את ההסתדרות כאיגוד מקצועי בלבד, כי היא היתה הרבה יותר מזה, הן בתפיסה והן למעשה. קודם-כל, התבססה ההסתדרות על אחדותם של כל העובדים ביישוב — בין שהיו פועלים שכירים, חברי-קיבוצים, פועלי חרושת או פקידות, עמלי-כפיים או אנשי-רוח — ומלכתחילה עמדה בהיות הקדמית של המאבק להעלאת יהודים לארץ-ישראל, אף כי נטל העליה המוגברת רבץ בהכרח על כתפיה שלה.

שנית, לא היה בארץ משק "מן המוכן" שיוכל לקלוט את הזרם המתמיד של העולים היהודים. היה, כמוכּן, קומץ קטן של מפעלי תעשייה זעירה, והיו היישובים החקלאיים. אבל המפעלים האלה לא יכלו לקיים ארץ שהיישוב שלה הולך וגדל; ואנו שבאנו לארץ לבנות את הבית הלאומי היהודי ידענו שעלינו ליצור מה "קרוי כיום כבדרך-אגב "משק לאומי"! אם תחשבו רגע על מה שכרוך בזה — תעשייה, תחבורה, בנייה, מימון, שלא לדבר על כלים לטיפול בסעד, אבטלה וכיוצא באלה — הרי המלאכה שלפנינו היתה למעשה כמעט בריאת יישראון. אפילו בזמן שעליו אני כותבת, כשעדיין היו העובדים בארץ מעטים במספר ומבודדים מאד, הרי קיבלו עליהם בלי היסוס, באמצעות ההסתדרות, את התפקיד להיות חיל-הלוץ של מדינה-בדרך, אף כי ודאי שאיש לא הטיל עליהם את השליחות הזאת.

הואיל והאידיאל הציוני פיעם כל-כך בהסתדרות מעצם ראשיתה, הרי החשיבה באותה מידה את כל הצדדים שבחי הבית הלאומי היהודי. היו (ועדיין יש) שני קני-מידה שלפיהם נדונו כל מפעליה של ההסתדרות: האם הם ממלאים צורך לאומי דחוף, והאם הם יאים (אי נחוצים) מנקודת-המבט הסיציאליסטית? דוגמה אחת טובה היא ההלטתה הנחוצה של ההסתדרות לפתח מפעלים

כלכליים משלה, אשר השליטה עליהם תהיה בידי ציבור הפועלים בכללותו. עוד ב-1924 נעשה גוף משפטי בשם "חברת העובדים" ה"בעלים" של כל "נכסי" ההסתדרות, שאז לא היו רבים ביותר. "סולל בונה" היה אחד ה"נכסים" האלה, וכאשר התרחב יותר מדי והתמוטט ב-1927 לא העלה שום איש מחוץ לתנועת-העבודה בדמיונו שפעם אפשר יהיה להקים אותו מחדש. אבל ההסתדרות ידעה כי יש, ותמיד יהיה, צורך גדול בחברה לבנין ולעבודות ציבוריות שתוכל לשרת את הצרכים הלאומיים בצורה שכמוה לא תיתכן לעולם בשום חברה פרטית. וכך קם "סולל בונה" מחדש, בסופו של דבר. כיום, לאחר שעבר כל מיני תהליכים של התארגנות מחדשת, ובכלל זה הקמתו-מחדש ב-1958 על הבסיס של שלש חברות (חברה לבנין, חברה לעבודות-חוץ ונמלים, וחברת-החזקה לתעשייה על בנותיה), הרי זה אחד העסקים הגדולים והמצליחים ביותר בכל המזרח התיכון. כשאני מעלה בזכרוני את המועקה והמתח ששררו במשרד הקטן והמעופש של "סולל בונה" בירושלים ב-1927, כאשר לא היו די מזומנים לשלם למנהל-החשבונות אפילו פעם אחת בחודש, ואחר-כך אני חושבת על 50,000 הגברים והנשים שעבדו אשתקד בשלושת האגפים האלה של "סולל בונה", שמחזורם הכולל כ-2.5 ביליוני לירות ישראליות, אני רוצה לראות מי יקום ויטען שהציונות אינה מנוגדת מעיקרה לפסימיות — או שהסוציאליזם הוא בהכרח חדל-מעש אם אינו משולב עם חוסר-רחמים.

לאותם מבקרים של תנועת-העבודה העברית שאמרו לפני חמישים שנה שההסתדרות תופסת את תפקידה תפיסה רומנטית, הולכת-בגדולות ונדונה לכשלון, יורשה לי להטעים ש"סולל בונה" לא רק החזיק מעמד במשך חמישה עשורים קשים-להפליא אלא גם זכה למלא תפקיד מכריע ביותר בבניית אלפי בתים, כבישים, בתי-ספר ובתי-חולים בישראל כשם שהיה גם חלוץ במפעלים ישראלים רחבי-היקף שנוצרו באפריקה, בחלקים שונים של אסיה, ובמזרח התיכון גופו. אבל "סולל בונה" היה רק אחת מן היצירות של ההסתדרות. יש עוד עשרות — מפעלים חקלאיים, תעשייתיים, חינוכיים, תרבותיים, ואפילו רפואיים — וכולם מושרשים בהפירה הקיימת-ועומדת שסוחרם האמיתי של העובדים בישראל מתבטא בעדיפות הניתנת לבניינה של זו שהיא כיום מדינת-ישראל.

על-כל-פנים, שימת אותי הדבר (וגם החניף לי מאד) כאשר ביום-גשם אחד, כשעמדתי ושוחחתי עם מישהו ליד משרדי הוועד הפועל של ההסתדרות בתל-אביב, שאל אותי דוד רמז (שארבע שנים קודם העלה את ההצעה שמוריס ואני נעבד ב"סולל בונה" בירושלים) אם אני מעוניינת לחזור לעבודה ואם ארצה להיעשות מזכירת מועצת-הפועלות של ההסתדרות. בדרפי בחזרה לירושלים קיבלתי את ההחלטה. לא קל היה לקבלה. ידעתי שאם אקבל את התפקיד הוא יחייב הרבה נסיעות הן בארץ והן מחוצה לה ושיהיה עלינו למצוא מקום לגור בתל-אביב — וזה היה דבר קשה. אבל הדבר הקשה והרציני ביותר היה זה שהייתי צריכה להשלים עם העובדה שעם חזרתי לעבודה יקץ הקץ על נסיונותי להתמסר אך-ורק למשפחה. אף-על-פי שעדיין לא הייתי מוכנה להודות, אף לא ביני

לבין עצמי, שנחלתי מפלה ניצחת, הרי במהלך אותן ארבע שנים בירושלים כבר הבנתי שנישואי נכשלו. בתנאים הללו היה פירושה של קבלת משרה שלמה שאני משלימה עם זה, והמחשבה המפחידה אותי. מצד שני, אמרתי לעצמי שאם אהיה יותר מאושרת וארגיש יותר סיפוק אולי זה יהיה טוב לכולנו למוריס, לילדים ולי. אולי אוכל להתגבר על הכל: להציל מה שנוותר מן הנישואים שלי מהידרדרות נוספת, להיות אם טובה לשרה ומנחם, ואפילו לחיות חיים מעניינים ותכליתיים מן הסוג שאלי נכספתי כל-כך.

לא כך בדיוק עלו הדברים, כמובן. מעולם אין שום דבר עולה בדיוק כמו שמקווים. אבל אינני יכולה למר ביושר שאי-פעם הצטערתי על ההחלטה ההיא או שמתוך השקפה-לאחור אני סבורה שזאת היתה טעות מצדי. הדבר שעליו אני מצטערת — ומצטערת מרה — הוא זה שאף כי נשארנו נישואים והוספנו לאהוב זה את זה עד ליום שמת מוריס בביתי ב־1951 (כאשר, באורח סמלי למדי, לא הייתי בארץ), הרי אחרי ככלות הכל לא עלה בידי להפוך את נישואינו להצלחה. אותה החלטה שקיבלתי ב־1928 ציינה למעשה את ראשית הפירוד בינינו, אף-על-פי שהוא נעשה סופי רק לאחר קרוב לעשר שנים.

הצרה לא היתה בזה שמוריס לא הבין אותי אלא, להיפך, שהיטב מדי הבין אותי וחש שלא יוכל לחדש אותי או לשנות אותי. הייתי מוכרחה להיות מה שהייתי — ובגלל מה שהייתי לא זכה באשה מן הסוג שבו רצה ולו היה זקוק. לכן לא הקשה עלי לחזור לעבודה, אף-על-פי שידע מה פירוש הדבר באמת.

הוא נשאר תמיד חלק מחיי, וכמובן — מחיי הילדים. הקשר בין שרה, מנחם ומוריס לא נחלש מעולם. הם העריצו אותו והתראו אתו לעתים קרובות מאד. היה לו הרבה מה לתת להם, ממש כמו שנתן לי הרבה, והוא היה להם אב נפלא גם אחרי שהתחלנו לחיות בנפרד. הוא קרא באזניהם, קנה להם ספרים ודיבר אתם שעות על שעות על מוזיקה, תמיד ברוך ובחמימות שהיו אפייניים לו. הוא היה תמיד שקט ומאופק. בעיני זרים אולי נראה חסר-אונים או אדם שלא הצליח, אבל האמת היא שהיו הפנימיים היו עשירים מאד — עשירים יותר משלי, למרות כל הפעילות והמרץ שלי — והוא שיתף בהם בנדיבות-לב את ידידיו הקרובים, את משפחתו, ובמיוחד את ילדיו.

ובכן, ב־1928 עזבתי את ירושלים עם שרה ומנחם וחזרתי לתל-אביב; מוריס היה בא אלינו הביתה רק לשבתות. הילדים למדו בבית-ספר — אחד מכמה וכמה שהוחזקו על ידי תנועת-העבודה — ואני חזרתי לעבוד.

מועצת-הפועלות ואחותה בחוץ-לארץ, ה־Pioneer Women, היו ארגוני-הנשים הראשונים והאחרונים שבהם עבדתי מעודי. נמשכתי אליהם לא דווקא מפני שעסקו בנשים כנשים אלא מפני שהייתי מעוניינת מאד בעבודה שעשו, בפרט בחוות-ההכשרה שהקימו לעולות חדשות. כיום מועצת-הפועלות (שהיא חלק מן ההסתדרות) עוסקת בעיקר בשירותים סוציאליים ובחקיקה לנשים עובדות (מענקי לידה, פרישה לגימלאות וכו'), אבל בשנות ה־30 שמה את הדגש כמעט אך-ורק

בהכשרה מקצועית למאות הצעירות שבאו לארץ-ישראל לעבוד את האדמה אך לא היה להן לא רקע הקלאי ולא מקצוע כלשהו. חוות-ההכשרה של המועצה נתנו לבהורות הללו הרבה יותר מידע מקצועי בלבד. הן עזרו להחיש את קליטתן של הבחורות בארץ, ללמדן עברית ולתת להן הרגשה של יציבות בארץ חדשה, שרובן באו אליה בלי משפחות. וקצת מהן אפילו בלי הסכמת הוריהן. אותם "משקי-פעולות" הוקמו בזמן שהרעיון שצריך להכשיר נשים למשהו, כלי-שפן לחקלאות, נחשב הבל גמור בעיני רוב הבריות.

אינני מתפעלת ביותר מ"פמיניזם" מן הסוג שמביא לידי שריפת חזיות, שנאת גברים או תעמולה נגד אמהות, אבל אני הוקרתי מאד את הנשים הללו החרוצות ושופעות-המרץ בתוך שורותיה של תנועת-העבודה — עדה מימון, בבה אידלסון, רחל ינאית בן-צבי, אם להזכיר רק אחדות מהן — שהצליחו להקנות להרבה והרבה בחורות בנות-עיר ידיעות עיוניות והכשרה מעשית נאותה מן הסוג שאיפשר להן לעשות את חלקן (ולעתים קרובות, הרבה יותר מזה) בעבודה שהתנהלה ביישובים החקלאיים בכל רחבי הארץ. זהו בעיני פמיניזם קונסטרוקטיבי, והוא חשוב הרבה יותר מן השאלה מי מטאטא את הבית או מי עורך את השולחן.

מובן, יש הרבה מאד מה לומר על מעמד הנשים בכלל (והרבה, אולי הרבה מדי, כבר נאמר), אבל את מחשבותי שלי בנושא זה אני יכולה לסכם במשפטים ספורים. מובן שצריך להתחסס אל הנשים כשוות בערכן לגברים בכל המובנים. אבל, כמו שנכון גם ביחס לעם היהודי, אין הן צריכות להיות טובות יותר מכל האחרים כדי לחיות כמו בני-אדם או להרגיש שהן צריכות לעשות נפלאות כל הזמן כדי שיקבלו אותן בכלל. מצד שני, התחלכה פעם בישראל מעשיה — שעד כמה שידוע לי הייתה רק מעשיה — שבן-גוריון תיאר אותי כביכול כ"גבר היחיד" בממשלתו. הדבר שבדח אותי בעיני זה היה שכפי הנראה הוא (או מי שהמציא את המעשיה) חשב שזאת המחמאה הגדולה ביותר שאפשר בכלל לתת לאשה. אני מסופקת מאד אם זה היה מתניף לאיזה גבר שהוא אילו אמרתי עליו שהוא האשה היחידה בממשלה!

העובדה היא שכל ימי חייתי ועבדתי עם גברים, אבל העובדה שאני אשה מעולם לא הפריעה לי בשום דבר. היא מעולם לא גרמה לי מבוכה ולא עוררה אצלי תסביך-נחיתות, כשם שלא עוררה בי את המחשבה שמצבם של הגברים עדיף על זה של הנשים — או שזה אסון ללדת ילדים. בכלל לא. וגברים מעולם לא נהגו בי לפנים משורת הדין. אבל נכון הוא, לדעתי, שנשים הרוצות בחיים מחוץ לבית ולא רק בתוכו פנימה, ונשים שזקוקות לחיים כאלה, קשה להן הרבה-הרבה יותר מאשר לגברים מפני שהן נושאות נטל כפול וכבד (חוץ מנשים שחיות בקיבוצים. שבהם החיים מאורגנים בצורה המאפשרת להן לעבוד ולגדל ילדים בעת-יובעונה-אחת). הייתה של אם עובדת, החיה בלי הנוכחות והתמיכה הכתומת של אבי ילדיה, קשים פיישלושה מחייו של איזה שהוא גבר שפגשתי מימי.

במידה ידועה, חיי בתל-אביב אחרי שעקרנו מירושלים הם עצמם דוגמה לדילמות ולקשיים הללו. תמיד הייתי ממהרת ממקום למקום — לעבודה, הביתה, לפגישה, לקחת את מנחם לשיעור-נגינה, להספיק להגיע לרופא עם שרה, לעשות קניות, לבשל, לעבודה ושוב הביתה. ועדיין, עד עצם היום הזה, אינני בטוחה שלא הזקתי לילדים ולא הזנחתי אותם, אף-על-פי שהתאמצתי לא להיות רחוקה מהם אפילו שעה אחת יותר ממה שהיה הכרחי בהחלט. הם גדלו והיו לאנשים בריאים, יצרניים, מוכשרים וטובים, ושניהם הורים נפלאים לילדיהם שלהם ותכרים נפלאים לי עצמי. אבל אני יודעת שבזמן שגדלו והתבגרו היה בהם רוגז עמוק על הפעילות שלי מחוץ לביתנו.

בשעה מאוחרת בלילה הייתי מבשלת להם. תיקנתי את בגדיהם, הלכתי אתם לקונצרטים ולסרטים. תמיד היינו מרבים לשוחח ולצהוק יחד. אבל האם צדקו שיינה ואמי כאשר האשימו אותי במושך שנים שאני גוזלת מן הילדים מה שמגיע להם? אני מניחה שלעולם לא אוכל להשיב על שאלה זו לשביעות רצוני — ושלעולם לא אחדל מלשאול אותה. האם היו גאים בי, אז או לאחר זמן? אני נוטה לחשוב כך, כמובן, אבל אינני בטוחה כלל שגאוות ילדים על אמם מטמשת פיצוי על היעדרויותיה התכופות. זכור לי שפעם אחת כאשר ישבתי ראש באסיפה פומבית וביקשתי ש"כל מי שבעד" ירים את ידו (אינני זוכרת כבר מה היתה השאלה שעמדה להכרעה), ראיתי פתאום לתמהוני הגמור את שרה ומנחם (שהתגנבו לאלום כדי לקחת אותי אחר-כך הביתה) מרימים את ידיהם בנאמנות כדי להביע את הסכמתם. זאת היתה הצבעת-האמון המעודדת ביותר שקיבלתי מימי, אבל היא לא מנעה ממני את ההרגשה שהאפשרות להצביע בעד אמא היא הרבה פחות נעימה והשובה מזה שמוצאים אותה בבית כשהזורים מבית-הספר.

ולאחר זמן, כמובן, הייתי לעתים קרובות בחוץ-לארץ. בעת נסיעותי היתה הרגשת-האשמה מעיקה ביותר. כתבתי להם כל הזמן, אפילו עשיתי הקלטות בטלפון, כי נדמה היה שהן אינטימיות יותר, ומעולם לא חזרתי בלי כתנות. אך מעולם גם לא הייתי פטורה מן ההרגשה שבאיזה אופן שהוא אני פוגעת בהם. כעבור שנים העליתי קצת מן ההרגשות האלו במאמר שנכתב בעילום-שם בשביל קובץ-זכרונות (שמו היה Ploughwoman) של אחדות מן הנשים שהיו פעי-לות ביישוב בימים ההם. כמה קטעים מאיתי מאמר, שנכתב ב-1930, אולי יהיה בהם ענין לנשים רבות אפילו כיום, כי הבעיות שכל-כך הטרידו אותי אז אינן מושפעות ביותר ממכונות-הכביסה והמכונות לשיטפת כלים או לייבושם בימינו — אף-על-פי שכל אלו ודאי שיכלו להיות לי לעזר רב בשעתו:

בסך-הכל אין הרבה הקבלות לכאבקים ולרגשי היאוש של אם שיו-צאת לעבוד. אבל בתוך הכלל הזה יש הרבה גוונים ובני-גוונים. יש אמהות שעובדות רק כשהן מוכרחות, כשהבעל חולה או מחוסר-עבור דה או כאשר המישפחה סוטה באיזה אופן אחר מן המסלול של חיים נורמאליים. במקרים כאלה יש לאם הרגשה שההכרח מצדיק את

דרכה, כי לולא עבדה לא היו ילדיה מקבלים אוכל.

אבל יש גם אשה מסוג כזה שאינה יכולה להישאר בבית מסיבות אחרות. על אף המקום שילדיה ומשפחתה תופסים בחייה, טבעה וישותה דורשים משהו יותר; היא אינה יכולה לנתק את עצמה מחיי-חברה רחבים יותר. היא אינה יכולה להניח לילדיה לצמצם את אפקיה. ואשה כזאת לא תמצא לה מנוחה.

להלכה, הדברים פשוטים ותותכים למדי. האשה שמוצאת את מקומה עם הילדים היא מסורה, אוהבת את הילדים, אפשר לסמוך עליה והיא מתאימה לעבודה; הילדים זוכים להשגחה מלאה. אבל יש אפילו חכמי פידאגוגיה שטוענים כי למעשה מוטב לילדים שאמא שלהם לא תרחף תמיד מעליהם; ואם שעסוקה, ושוויתרה על כל העולם החיצון למען בעלה וילדיה, עשתה זאת לא מתוך רגש-חובה, מתוך מסירות ואהבה, אלא מתוך אולת-יד, מתוך כך שנשמתה אינה מסוגלת לספוג את ריבוי-הצדדים שבחיים, על סבלותיהם אך גם על שמחותיהם. ואם אמנם אשה נשאת עם ילדיה ואינה מתמסרת לשום דבר אחר, האם זה באמת מוכיח שהיא מסורה יותר מן האמהות מן הסוג השני? ואם לאשה נשואה אין חברות אינטימיות, האם זה מוכיח שהיא הוגה יותר אהבה לבעלה?

אבל האם סובלת גם בעצם העבודה שקיבלה על עצמה. תמיד יש לה הרגשה שעבודתה אינה פוריה כמו זאת של גבר או אפילו של אשה רווקה. גם הילדים דורשים אותה תמיד — כשהם בריאים, ועוד יותר מזה כשהם חולים. והפיצול הפנימי הנצחי הזה, המשיכה הכפורה לה הזאת, ההרגשות המתחלפות של אי-מילוי-חובה יום אחד כלפי המשפחה ולמחרתו כלפי העבודה — זה הנטל הרובץ על האם העובדת.

המאמר לא היה הדור מאד בכתיבתו, וכשאני קוראת אותו טוב כיום הוא נראה לי קצת נוקשה, אבל אז כתבתי אותו מתוך כאב אמיתי. נוסף על כל השאר הרי במשך שנים אחדות לא היתה שרה כלל בקו-הבריאות. אמרו לנו שהצרה היא בפליות שלה, וכמעט לא עבר חודש בלי ביקור מודאג אצל רופא. היא היתה ילדונת נחמדה, עליזה, עירנית מאד וממושמת מאד במה שנוגע לדיאטתה הקפדנית שהיתה צריכה לקיים, התרופות שהיתה צריכה לבלוע, וההכרח לשכב במיטה שבועות רצופים. בימים שהיתה חייבת להישאר במיטה זה לא היה דבר פשוט להשאיר איתה עם מישהי אחרת, וכשעמדה על הרגליים והסתובבה צריך היה להשגיח עליה כל הזמן. שינינה ואמי היו לעזר רב, אבל תמיד היתה לי הרגשה שעלי להסביר להן ולהתנצל לפניהן על שאני הולכת לעבודה בבוקר וחוזרת רק אחרי-הצהריים.

לא מכבר נתקלתי באחד המכתבים שכתבתי לשיינה בערך בזמן ההוא. שלחו אותי לארצות-הברית לשבועות אחדים בשליחות אל ה-Pioneer Women

שם. זו פעם ראשונה חזרתי לארצות-הברית אחרי שבע שנים, ובדרכי השתתפתי בכינוס האינטרנאציונל הסוציאליסטי, שהתקיים אז בבריסל. בריסל הממה אותי. אני שכחתי לגמרי איך נראה העולם מחוץ לארץ-ישראל, וכמעט לא יכולתי להאמין למראה העצים, החשמליות, דוכני הפרחים והפירות, מזג-האוויר הקריר והשמיים האפורים. כל זה היה שונה כל-כך מתל-אביב. הכל הקסים אותי. הואיל והייתי בת-הזקונים במשלחת שלנו (שכללה את בן-גוריון ובן-צבי), היתה לי שהות לטייל ולהקשיב במשך שעות לנאומים של סוציאליסטים מפורסמים שאותם, כמובן, לא ראיתי קודם מימי — אנשים כמו ארתור הנדרסון, המנהיג של מפלגת-הלייבור הבריטית, שהיה נשיא האינטרנאציונל הסוציאליסטי; או כמו ליאון בלוס, שלימים נעשה ראש-הממשלה הסוציאליסטי הראשון והיהודי הראשון של צרפת. הנדרסון עת-הזה הסכים לארגן ליגה למען ארץ-ישראל העובדת, ובשל כך זכה להתקפה מרה מצד הסוציאליסטים היהודים הלא-ציונים — מכל האנשים שבעולם — ומבחינתנו היתה האווירה מחושמלת מאד. בכל-זאת, למרות כל המתרחש סביבי, התפנית לי באחד הימים לשעה אחת כדי לנסות — בעזרת המרחק — לקנות את לבה של שיינה ולשכנע אותה שאינני סתם אָם אנוכית ורעה.

"רק דבר אחד אני מבקשת", כתבתי אליה מבריסל, "שתביני אותי ותאמיני לי. העיסוקים החברתיים שלי אינם מקריים; בשבילי הם צורך מוחלט... לפני צאתי הבטיח לי הרופא שמצב-בריאותה של שרה מאפשר לי לגסוע. ואני עשיתי סידורים מספיקים בשביל מנחם... אבל במצב הנוכחי שלנו לא יכולתי לסרב לעשות מה שביקשו ממני. האמיני לי, אני יודעת שהדבר לא יביא את המשיח, אך לדעתי אסור לנו להחמיץ שום הזדמנות להסביר לאנשים בעלי-השפעה מה רצוננו ומה אנחנו..." אבל אף-על-פי ששיינה עצמה היתה עתידה לחזור לאמריקה כעבור זמן קצר כדי ללמוד את תורת-התזונה ולהשאיר את שני ילדיה הגדולים בארץ-ישראל, הוסיפה להאשים אותי שאני נעשית, כלשונה, "אישיות ציבורית ולא עקרת-בית". וגם אמי לא הפסיקה לגעור בי. אני מניחה כי הדבר שבאמת ציער אותן כל-כך היה זה שלעתים כל-כך קרובות נעדרתי מן הבית ושהילדים היו צריכים לאכול את ארוחת-הצהריים שלהם בלעדי בחדר-האוכל המשותף, שהיה ספארטני למדי אבל משובח, במסגרת שיכון-העובדים שבו גרנו ברחוב הירקון מול הים בצפון תל-אביב.

לאמיתו של דבר, הסתדרנו בנות מאד. תמיד השפרתי אחד משלושת החדרים שלנו וכך לא היו הילדים לבדם מעולם (במשך שנים ישנתי, וישנתי יפה מאד, על ספה בחדר ששימש לנו חדר-אוכל-ומגורים כאחד), וכל פעם שהייתי צריכה לגסוע לחוץ-לארץ הייתי משיגה מישהו שיבוא לגור וישגיח עליהם. אבל מובן שהם ראו אותי פחות מכפי הדרוש, ותמיד הייתי דחוקה בזמן ודעתי נתונה לתביעות הסותרות של הבית והעבודה.

כיום משרדי הוועד-הפועל של ההסתדרות תופסים בנין עצום באחד הרחובות הראשיים של תל-אביב והם כמין כוורת גדולה שמנסרים בה צלילים של

מאות קולות, מכונות-כתיבה וטלפונים, אבל בימים ההם היו הדברים שונים תכלית-שינוי. היו לנו רק כמה חדרים, שתיים-שלוש כתבניות, טלפון אחד בלבד, וכולם הכירו את כולם. במובן המילולי ביותר של המלה היינו חברים, ואף-על-פי שהתווכחנו בינינו בלי סוף על פרטים ושיטות, היינו שותפים באותה השקפת-יסוד על החיים ובאותם ערכים. רוב היחסים שרקמתי אז נמשכו — בצורה זו או אחרת — עד היום. (אף כי מובן שבשנים האחרונות היה עלי להשתתף בהרבה והרבה הלוויות של חברים שהיו צעירים בזמן יגם אני וגם ההסתדרות היינו צעירות).

מתוך אותה קבוצה היו שלושה או ארבעה עתידים להתפרסם מחוץ ליישוב. על בן-גוריון, שבצדק נעשה עצם התגלמותה של ישראל בעיני העולם כולו ואשר ודאי כמעט שיוזכר כאחד היהודים הגדולים באמת של המאה, עוד איש לא כתוב. מבין כולנו היה הוא היחיד שעליו אפשר לומר שהיה חיוני ממש לעם היהודי במאבקו לעצמאות. אבל בשלב זה כמעט לא הכרתי אותו. בין האנשים שהתוודעתי אליהם היטב היו שניאור-זלמן שז"ר, לימים הנשיא השלישי של מדינת-ישראל; לוי אשכול, שנעשה ראש-ממשלתה השלישי; דוד רמז וברל כצנלסון; ויוסף שפרינצק, לעתיד-לבוא יושב-הראש הראשון של הכנסת.

את שז"ר (שנקרא קודם רובשוב) פגשתי לראשונה סמוך לאחר שעובתי את מרהביה וחזרתי לתל-אביב. זה היה באחד במאי, הג'הפועלים, ומוריס ואני הלכנו לאסיפה שכינסה ההסתדרות בחצר של הגימנסיה "הרצליה". מעולם לא נהגתי במיוחד להקשיב לנאומים ארוכים — אפילו כשהם עוסקים בתנועת-העבודה — והייתי קצת מפורזת כשהתחיל צעיר אחד לנאום. אני יכולה לראותו עכשיו לנגד עיני, צעיר שופע-מרץ ברובאשקה (הילצה רוסית שלבטו או הפועלים בארץ-ישראל), לבושי מכנסיה-אקי והגורה למתניו. הוא דיבר בלהט ובהתלהבות כליכך ובעברית כליכך נפלאה עד שמיד שאלתי מי הוא. "זה רובשוב", אמרו לי בנימה של גיפסה, כאילו הייתי צריכה לדעת. "משורר וסופר. אדם חשוב ביותר". גם אני התרשמתי ממנו מאד כאשר הכרתי אותו, ובסופו של דבר נעשינו חברים קרובים ביותר.

שלא כמו אחדים מאתנו, שהאתגר הגדול של הציונות הוסיף להם שיעור-קומה ואשר אולי מעולם לא היו עולים לגדולה במיוחד בתנאים אחרים ובמצבים אחרים, הצטיין שז"ר בסגולות אישיות מופלאות. הוא היה תלמיד-הכם אמיתי, בקיא בהכמת היהדות — כיאה לבן המשפחה המפורסמת של הסידו לובאביטש (שמותיו הפרטיים הם אלה של הרבי הראשון מלובאביטש) — והוא היה עתונאי, פובליציסט ועורך מחונן ביותר. הוא מת ב-1974 בגיל שמונים-וחמש, כשנה לאחר שעזב את כהונת נשיא המדינה. כשהיה כבר זקן מופלג היו הצעירים בישראל נוטים להייד (אם גם בחיבה רבה למדי, נדמה לי) לשמע נאומיו הנרגשים, הארוכים והנמלצים, שבסגנונם השתנו מעט מאד מאז. שנות ה-20.

אבל תמיד היה בפיו של שז"ר לומר איזה דבר לעניו, גם אם היה זקוק לקצת זמן כדי לומר אותו. בתורת נשיא המדינה הדגיש תמיד את האחדות המהותית

של מה שהיה קרוי בפיו "בית ישראל", ובכך התכוון לכל היהודים שבארץ, הן אלה שמוצאם מאירופה (כמוהו) והן אותם אלפים על אלפים שבאו מארצות דוברות-ערבית ואשר התסידות ותרבות אידיש לא אמרו להם מאומה. שנים רבות ערך שז"ר את "דבר", העתון היומי של תנועת-העבודה, וזכור לי שפעם אמר לי משהו: "זלמן נהנה הרבה יותר לתקן שגיאות במה שכותבים אחרים מאשר לכתוב בעצמו. בעצם, היה צריך להיות מורה".

הוא לא הורה מעולם, אבל ב-1948 נעשה שר-החינוך הראשון של ישראל, תפקיד שאליו נכנס בהתלהבות עצומה. תמיד אהבתי לשמוע את הסיפור על יומו הראשון במשרד-החינוך כי לדעתי ברור מתוכו איזה אדם הם, הסר-יומרות ומסור היה האישי. כשהגיע למשרד גילה שהוקצו לו חדר אחד ומזכיר אחד, אך בלי מכונת-כתיבה. הדבר לא הטריד ביותר את שז"ר. הוא תלה את המגבעת שלו, התישב, ומיד אמר למזכיר החדש שלו: "הדפס בבקשה. אין מכונת-כתיבה? לא חשוב. רשום ביד. מוכן? כל ילדי ישראל בין גיל ארבע לשמונה-עשרה יקבלו חינוך היגם ברמה הגבוהה ביותר". כאשר העיר המזכיר שאולי צריך יהיה להמתין כמה ימים עד שאפשר יהיה להגשים את הדבר, שהרי המדינה היתה בת יום אחד בלבד, אמר שז"ר בהימיה: "כשהדברים אמורים בחינוך אינני רוצה לשמוע ויכוחים. זו הפקודה הראשונה שלי כשר האחראי לכך". ואכן, כעבור זמן קצר מאד חוקק את חוק-החינוך הראשון של ישראל.

כשהיה שז"ר נשיא ואני הייתי ראש-הממשלה הייתי מתרצה אתו לעתים קרובות כמה שיכולתי. הבידוד היחסי שבכהונת הנשיאות היה שנוא עליו ואני תמיד הייתי מטלפנת אליו או באה לבקרו כדי שלא יסתבך באיזה מצב מדיני טעון הומרג'נפץ, בפרט במצבים שנגעו לתנועת-העבודה. "אל תשכח שעכשיו אתה הנשיא, זלמן", הייתי אומרת לו. "אינך צריך להתערב". על-הרוב היה שז"ר מניד בראשו בעצב לשימע עצתי, אבל היה מקבל אותה בכל-זאת.

לוי אשכול (שמו המקורי היה שקולניק) גם הוא היה מן הצעירים המבטיחים שאתם התיידדתי בשנות ה-20. הוא היה שונה מאד משז"ר, אף-על-פי שגם הוא היה בן למשפחה חסידית ויוצא-ארוסיה. הוא היה הרבה יותר איש-מעשה והרבה פחות איש-דברים. הוא בא לארץ-ישראל בהיותו בן תשע-עשרה בלבד, ולאחר שעבד כפועל הקלאי בכל מיני מקומות בארץ התנדב לגדודים העבריים יחד עם בן-גוריון ובן-צבי (במשך שנים התפאר בזה שקיבל דרגה של רב-טוראי לפני בן-גוריון). כשנגמרה המלחמה נעשה חבר בדגניה, וממנה לקחה אותו ההסתדרות, אף-על-פי שכל ימי-חייו קיים קשרים אמיצים עם הקיבוץ. אשכול היה טיפוס לאידיאליסטים המעשיים של אותה תקופה: עיקר מעייניו היו בקרקע, מים והגנה, אם גם לא דווקא לפי הסדר הזה, והוא היה מאושר ביותר כשעסק בבעיות ארציות וגורליות שכאלו. הפוליטיקה במובן המופשט לא משכה אותו במיוחד, והוא ינא נהלים ביורוקרטיים; אבל אם נתנו לו אתגך מסוים, עמד בו בשילוב יוצא-מגדר-הרגיל של עקשנות, תושייה ופיקחות. אם רצונכם בבית לאומי יהודי, הרי עליכם להושיב יהודים על הקרקע — ואין זה חשוב כמה עולה

הקרקע או איזה מכשולים העמידה ממשלת-המנדט על דרכם של המוסדות היהודיים שרצו לקנותה. "אין מקום להכניס חתול נוסף בארץ-ישראל", אמר משרד-המושבות הבריטי ב-1929, בנסיון להצדיק את המדיניות שאין לה צידוק של הגבלת עלייתם של יהודים ורכישת קרקעות בידי יהודים. ובכן בילה אשכול את שלושים השנים שלאחר-כך בחיפוש מקומות שבהם אפשר היה להקים יישובים חדשים, ובתור ראש מחלקת-ההתישבות של הסוכנות היהודית פיקח על ייסודם של קרוב ל-400 כפרים יהודיים חדשים. אי-אפשר להקים יישובים בלי השקעה ואי-אפשר להשקות בלי מים, ולכן התחיל אשכול לארגן חיפוש-מים אינטנסיביים. זה היה חיפוש שעלה ביוקר רב, ולכן חיפש גם כסף, והוא הצליח למצוא את שניהם — אם גם, למותר הוא לומר, לא בכמויות שתספקנה לעולם-ועד. אם יש קרקע ומים וגם נוזל ביש בצורת שכנים עוינים ביותר, הרי צריך גם לרכוש נשק ולאמן צבא, ופרשת תרומתו של אשכול לכותה המזוין של ישראל, מ-1921 (כאשר הצטרף לוועדת-ההגנה הראשונה של ההסתדרות) ועד תקופת כהונתו כראש-הממשלה ושר-הבטחון שהחלה ב-1963, היא פרשה בפני עצמה. בתורת ראש-הממשלה של ישראל בעת מלחמת-ששת-הימים ביוזאתו הרבה (ובצורה בלתי-הוגנת ביותר) בגלל ההסכנות שלו, כפי שקראו לה מבקריו, אף כי דאי הדבר שמנהיג שאיננו מהסס לשלוח אנשים צעירים לקרב הוא אסון לאומי, והתהלכו כל מיני בדיחות מרושעות על זה שאינו מסוגל כביכול להגיע לכלל החלטה. אולם הדראמה והכאב הגדול בשנותיו האחרונות של אשכול (הוא מת מהתקף-לב — שהוא, לדעתי, לשון נקיה לשברון-לב — ב-1969) היו הקרע שלו עם בן-גוריון, שהוא היה לו חסיד נאמן בהחלט משך עשרות-שנים ואשר על-פי בקשתו קיבל לידי באי-רצון את ראשות-הממשלה ב-1963. הסיכסוך המר הזה הקיף את כל תנועת-העבודה וכמעט קרע את ישראל לגזרים, אבל הוא שייך לתקופה מאוחרת הרבה יותר, ולכן לא אתעכב עליו לפי-שעה.

אשכול לא היה "כאריזמטי", על-פי המלה המקובלת באופנה. לא היה לו "ברק", אבל הוא היה אישיות יוצרת במידה בלתי-רגילה, אדם שביצע דברים כשהיה צריך לעשותם באמת, כל כמה שכבדה המלאכה, ואדם שאנשים ורגשותיהם היו חשובים בעיניו מאד. מלכתחילה חיבבתי אותו ונתתי בו אמון, אף שכאשר עבדנו יחד בתל-אביב של אז לא היה איש עשוי להעלות בחלומי שהוא יהיה לבסוף ראש-ממשלה ושאי אבוא אחריו באותה כהונה. בשנת ה-50, כאשר אשכול היה שר-האוצר של ישראל ואני הייתי שרת-העבודה, היו בינינו הרבה התנג-שויות — אף-על-פי שמעולם ובשום-פנים לא היו אישיות. אלו היו השנים שבהן הוצפה המדינה הצעירה מאות-אלפי יהודים מדולדלים, מורעבים, וחסרי-בית ממחנות-העקורים של אירופה ומן הגיטאות של המדינות דוברות-הערבית, ולא יכולנו לשפן את נחשול האדם הזה אלא בהקמת מחנות משלנו בשבילים.

יום אחד התפרץ אשכול למשרדי. "אנו מוכרחים להוציא אותם מן המחנות הללו", צעק. "אנו מוכרחים לפזר אותם בכל הארץ. אינני יודע איך אנו נעשה זאת ומניין יהיה לנו כסף או ממה יתפרנסו, אבל אנו מוכרחים להוציא אותם מן

המחנות". אמרתי לו שלא ייתכן לעשות זאת עכשיו, הדבר אינו בא בחשבון, הדבר ידרוש זמן, אבל הוא לא זו מדעתו — והוא צדק בהחלט. כשאני משקיפה לאחור, אינני חושבת שישראל היתה יכולה לצאת חיים מן השנים הללו של תוהו-ובוהו שאחרי 1948 לולא התעקש אשכול להוציא מיד קרוב ל-700,000 עולים ממרכזי-הקליטה ולפזר אותם בכל הארץ בערי-האהלים שצצו במדינה ככמהים וכפטריות בתוך שבועות אחדים — אלא שבסופו של דבר איפשרו את קליטתם.

בתור שרת-העבודה היה זה מתפקידי למצוא עבודה לאנשים האלה ולהוציא אותם מן האהלים העלובים הללו, ובלי הרף הייתי יורדת לחייו של אשכול בבקשת כספים למימון מפעלים מיוחדים ושיכונים. אבל לו היו עדיפויות אחרות וסיסמה אחת. "הביטי", כך היה אומר אלי, "אי-אפשר לחלוב בית. אבל פרה אפשר לחלוב. ברגע זה אם את רוצה כסף תוכלי לקבל — אבל רק בשביל פרות!" פעם אחת התרגזתי כל-כך עד שהלכתי אל בן-גוריון ואמרתי לו שאני מתפטרת. קיבלתי עלי להיות שרת-העבודה-והפיתוח (כולל שיכון), ולא שרת-האבטלה-והאהלים! לבסוף, כמובן, לא התפטרתי, ואשכול מצא עוד קצת כסף מאיזה מקום שהוא בשביל שיכונים.

עוד ידיד יקר שקניתי לי בשנים הראשונות הללו אחרי שחזרתי לעבודה היה דוד רמז, שאותו כבר הזכרתי. הוא איש חם ובעל חוש-הומור כמו אשכול, ובדומה לו נמשך אל פתרון הבעיות המעשיות של הציונות, בפרט ל"סולל בונה" ולאחר-מכן למפעלים הסתדרותיים שהיו קשורים בתחבורה — כבישים, ספנות, ואפילו נסיונות לעידוד התעופה המקומית. רמז היה מאחרוני "העליה השניה", ובמידה ידועה היה טיפוסי לאותו דור של חלוצים. בנעוריו כתב שירים, קרא דיבר על סוציאליזם, פיתח זיקה ללשון העברית שלא פסקה כל ימי-חייו, ולמד משפטים (זמן-מה למד באוניברסיטה של קושטא, ושם נפגש עם בן-גוריון, בן-צבי ומשה שרת הצעיר). אבל כשהגיע לארץ-ישראל זנח את התיאוריה ואת חכמת-הספרים, אחז באת ומעדר, ובמשך חמש שנים קשות הגשים הלכה-למעשה מה שהטיף לו כפועל בפרדסים ובכרמים היהודיים שבארץ.

כל ימי-חייו (רמז מת ב-1951) הצטרפו בו חרדה לזהות לתוכן התנועה — אחדות הפועלים ועתיד הסוציאליזם בבית הלאומי היהודי — עם חרדה לזהות לא פחות לצורתה. חלקו בהחייאת הלשון העברית לא היה נופל מחלקו בספנות העברית, ואחת הדרכים שבהן מצא לו מרגוע היתה המצאת מלים עבריות חדשות ומועילות מתוך שרשים עבריים קדומים. אפילו המלים שהמציא רמז (שלש החשובות שבהן היו, מן הסתם, "דחפור", "תמרור" ו"ותק") היתה להן שייכות אפיינית לחיי-המעשה — ולא לאידיאולוגיה — הגם שהיה פעיל ביותר בהנהגתה של תנועת-העבודה ושנים רבות שימש מזכיר-ההסתדרות. דרך-אגב, ב-1948 היה רמז אחד האנשים שניסחו את מגילת-העצמאות של ישראל. עם קום המדינה נתמנה שר-התחבורה הראשון שלה ואחר כך היה שר-ההינוך. היינו מתראים הרבה והיה לנו הרבה מן המשותף מבחינת גישתנו לדברים. רמז היה אחד

מחברי המעטים עד מאד שעמהם שוחחתי אפילו על עניינים אישיים, בלתי-מדי-
ניים, ואני סמכתי הרבה על עצתו והדרכתו — ועד היום הזה אני מרגישה
בחסרונו.

על הכל, היה ברל כצנלסון. הוא מת ב-1944 ולכן לא זכה כלל לראות את
מדינת-ישראל, אף-על-פי שלעתים קרובות שאלתי את עצמי מה היה הושב
עליה — ועלינו. אין לי ספק שהרבה דברים היו שונים — וטובים יותר — אילו
היה ברל אתנו בשלושים השנים האחרונות. תנועת-העבודה — שהוא היה לה
מנהיג רוחני ומורה-דרך שאין עליו עוררים — היתה גשאת, בזאת אני בטוחה,
באמנה יותר לעצמה ולעקרונותיה המוצהרים, ויכול להיות שהיינו מקימים
חברה המוברכת ביתר שוויון. ברל מילא תפקיד יחיד-במינו בתנועה, אף-על-פי
שימש בה רק כמעט תפקידים רשמיים, ואני מתביישת בעובדה שאם גם
הוציאו את מאמריו ונאומיו בשנים-עשר כרכים עדיין לא נכתבה ביוגרפיה
אמיתית של האיש. אני ודאי שאינני היסטוריונית ולא אוכל (גם לא ארצה)
למצוא עוז בנפשי ולנסות לנתח או להעריך את שיעור השפעתו של ברל על
כולנו. אך אני יכולה לפחות לעשות מיטתו להצגתו בפני העולם שמתוך לגבולות
ישראל, כי הוא היה האיש היחיד שאותו כולנו, לרבות בן-גוריון, הערצנו איתו
הערצה עזה ואשר שימש לכולנו סמכות מוסרית בלתי-מפוקפקת ואהובה מאד.
מבחינה פיזית לא היה ברל איש רבי-רושם כלל. הוא היה קטן-קומה, שערו
היה תמיד מדובלל, בגדיו נראו תמיד קמוטים. אבל היוכו הנחמד האיר את פניו,
ועיניו — שתמיד היו קצת עצובות — היו חודרות לתוכך, ושום איש ששוחח
פעם עם ברל לא שכח אותו. הוא זכור לי כמו שראיתי, מאית פעמים, שקוע
בכורסה ישנה ומרופפת באחד מיני החדרים גדושי-הספרים שבהם התגורר בלב
תל-אביב, במקום שכל אחד היה בא לראותו ובמקום שעבד (כי הוא שנא
ללכת למשרד). "ברל היה רוצה שתבואי לבקר", מישפט זה היה כמו פקודה
שאיש לא הפר אותה. אין זאת אומרת שהיה נוהג ברמה או שאי-פעם נתן
פקודות, אבל שום דבר לא היה נעשה, ולא נתקבלה שום החלטה בעלת-חשיבות
לתנועת-העבודה בפרט או ליישוב בכללו, בלי שישאלו קודם לדעתו של ברל.
הוא ישב לו בכורסה ההיא, סנטרו בידו, ודיבר והקשיב שעות על שעות;
ותמיד היו דעותיו מכריעות את הכף, אף-על-פי שהתפקידים המינהליים היחידים
שבהם שימש במוסדות התנועה היו עריכת העתון "דבר" וניהול הוצאת-הספרים
"עם עובד". אני בטוחה בהחלט שאילו זכה להגיע לשנת 1948 היה מסרב לכהן
בממשלה וכולנו עדיין היינו מוסיפים לבוא אליו לקבל הדרכה ועידוד. לא
עניה זולה וכוזבת כנעה את ברל מלשאוף לשלטון. באמת לא היה לו ענין
במנגנון של הפוליטיקה, שהיה בעיניו פחות-ערך, ולעומת זה היתה בו חרדה
עזה, יוקדת כמעט, לגרעינה של כל שאלה שעל הפרק. הוא היה דומה לארכיאולוג
שהופר כדי למצוא את האמת, ועל-הרוב היה מגיע אליה — בלי לתת את הדעת
בכלל על מה שמקובל באופנה או על מה שעשוי להביא לו פופולאריות. לכן
במשך כל שנות ה-20, ה-30 וראשית ה-40, עד מותו, לא היה שום איש בתנועת

העבודה מגבש לו דעה לגבי שום ענין בעל-חשיבות בלי לשאול קודם: "אבל מה דעתו של ברל?"

נוסף לצמא הזה שאינו-יודע-רוויה לאמת היו לו לפחות עוד שתי סגולות דגולות: ברל היה אדם בעל תבונה חודרת וקסם עצום. אי-אפשר היה שלא להתרשם מחכמתו ולא להימשך משיכה עמוקה אחר אישיותו. זכור לי שבכינוסים של המפלגה היה עומד רוב הזמן במסדרונות ומשוחח עם אנשים "בלתי-חשובים" על דברים חשובים, במקום לשבת עם מנהיגי המפלגה ליד שולחן הנשיאות — וכשהיה בא תורו לדבר היו כולם רצים לחפש אותו. הוא לא היה נואם גדול. מעולם לא נשא נאומים כהלכתם. מעולם לא דיבר אל מישוהו. הוא סתם עמד על הבימה ושוחח — לפעמים במשך שעות רצופות — כשהוא גומע מעט מים כפעם-בפעם ושוקל בפשטות נפלאה בכל דבר את הנימוקים בעד ונגד. הוא ניצל אותו אינטלקט נהדר כדי להבהיר ולהבקיע מבוכות ולבחון דברים. ומעולם לא היה איש כותב פתקים, מתלהש או עוזב את האולם בזמן שברל דיבר — אף-על-פי שלעתים קרובות היה נואם שעתיים או שלש ברציפות.

במה האמין? הוא האמין כמו רובנו — אף כי אולי היינו שוכחים לולא היה ברל מזכיר לנו זאת לעתים כלי-כך קרובות — שהסוציאליזם מן הסוג שלנו הייב להיות אחר; שאנו יוצרים חברה, לא רק איגוד מקצועי; ושמלחמת-המעמדות אין לה חשיבות בציבור שאין בו עדיין מעמדות. הוא האמין שהציונות היא אחת התנועות המהפכניות הגדולות שבעולם, והוא תיאר אותה כ"ציר שעליו ההיסטוריה היהודית של זמננו סובבת". פירושה הוא, כך אמר, "מרידה שלמה נגד שיעבוד גלויות — בכל צורה שהיא", ו"הקמת יישוב עברי עובד המעורה בכל ענפי ההקלאות והמעשיה". הוא נעשה האב הרוחני של הרבה מן הגופים החשובים ביותר של ההסתדרות. ברל הוא שניסה את הצורך בבנק-פעילים, בחברה קואופרטיבית לשיווק סיטונאי, ובקופת-חולים לעובדים.

החרדה הזאת לעיקרי הדברים הניעה אותו גם להיות הראשון שהגה את הרעיון של עליה יהודית גדולה ובלתי-מנופה של יהודים לארץ-ישראל (בזמן שהיתה בתנועת-העבודה נטייה להטיף לקלוט בראש-וראשונה תלוצים שכבר קיבלו קצת הכשרה הקלאית קודמת בחוץ-לארץ) ואחרי-כן לעליה "בלתי-חוקית" כביכול של יהודים לארץ-ישראל. "מעתה", אמר, "לא התלוץ יצעד בראשנו אלא הפליט", והדבר שעליו דיבר היה עיצוב גורלו של היישוב העברי במעשי גבורה שיעשו בהדרגה. שעל-שעל — כמו שאירע באמת, אף-על-פי שברל לא זכה לתאריך ימים ולדעת זאת. אחד השלבים הקטנים הללו, שהוא גם היה אחראי להם, היה הצנחתם של יהודים מארץ-ישראל מאחרי הקווים הנאציים (במסגרת צבאות הברית) בניסיון נואש להגיע אל יהודי אירופה בימי מלחמת העולם השנייה, והוא היה הראשון בתוכנו שניסה את התביעה הדחופה למדינה, אף-על-פי שבני-גוריון הוא שהביא אותה לפני העולם בכנס שנערך במלון ניו-יורק ב-1942.

בשים לב ללמדנות האמיתית של ברל, מעניין הדבר, לדעתי, שלא היתה

לו למעשה שום השפלה פורמלית. בשעתו היה ילד חולני למדי ולמד תורה בבית, וכך היה לו פנאי לקרוא. "קראתי כל מה שיכולתי למצוא", סיפר לי פעם, "את התלמוד בעברית ובארמית, את פושקין וגורקי ברוסית, את מנדלי מוכר-ספרים באידיש ואת גיתה והיינה בגרמנית". כשהגיע לגיל כרמיונה כבר מת עליו אביו והוא היה עוזר ונותן שיעורים פרטיים כדי לעזור בפרנסת המשפחה. מכיון שהיה דרוש לו זמן כה רב עד שהגיע לכלל מסקנה בענין כלשהו, היתה לברל תמיד הערצה רבה לאנשים כמו בן-גוריון, שיכלו לגבש החלטה במהירות ולפעול. הוא ראה בבן-גוריון את המדינאי הגדול ביותר שקם לתנועה — ולעם היהודי — "בזמננו", ועד יום מותו החזיק בן-גוריון תצלום של ברל על שולחנו. (זה גם התצלום היחיד בחדר-המגורים שלי עכשיו). אולם פעם אחת לפחות הביא חוסר-ההתלהבות הגלוי של ברל לקו מדיני שבו תמך בן-גוריון לידי הצבעה נגד בן-גוריון במפא"י. לא שברל גייס קולות נגדו או שניסה להשפיע על מישתו בפיון ההפוך. די היה שהנהגת התנועה ידעה שברל אינו תומך באיזה דבר וממילא יהיו מעיינים בדבר ההוא עיון קפדני מאד, גם אם היה בג. עצמו דוגל בו. ב-1937, כאשר בן-גוריון תמך בהצעתה של הוועדה המלכותית (ועדת פיל) לחלק את ארץ-ישראל, התנגד ברל לכך שניתן את הסכמתנו לתכנית-פיל בנימוק (שהתאמת לבסוף) שהבריטים לעולם לא יגשימו אותה ואילו ההסכמה שלנו תישאר בעינה לעולם ובוודאי תשמש נגדנו.

הוא היה אדם שופע-אהבה, בלי שום ציניות, והוא הקדיש הרבה מזמנו ומתשומת-לבו לאנשים צעירים — אולי מפני שלא היו לו ילדים משלו. כל פעם שהייתי צריכה לדבר אתו היה לוקח אותי לטיולים ממושכים. היינו מתהלכים הנה והנה בשדרות-רוטשילד עד חצי הלילה ומלבנים דברים — מה שמתרחש ברוסיה (הבולשביקים היו שנואי-נפשו), המקום שהעברית חייבת לתפוס במהפכה הצינונית, חשיבות הוצאתם של ספרים טובים ומבדרים בעברית והצורך לקיים את אחדותו של העם היהודי על-ידי שמירת השבת ודיגי-הכשרות בכל מוסדות-הציבור של הבית הלאומי היהודי. הוא תיעב לוח-זמנים, ולכן הקדיש לי את כל הזמן הדרוש לי בלי שיציץ אפילו פעם אחת בשעונו, וגם בגלל זה אהבתי אותו. הוא היה נפגש עם קבוצות של נוער בכל רחבי הארץ ומקשיב למוצא-פיהם. זכורה לי שבת אחת זמן לא רב לפני מותו כאשר לקחתי חבורה של בני-נוער (בכללם שרה) לקיבוץ אחד שבו היה ברל מבלה את סוף-השבוע והם ישבו על הדשא כל שעות אחר-הצהריים — ברל וחמישה-עשר נערים ונערות — ודיברו זה עם זה והקשיבו זה לזה. ב-1943 אירגן ברחובות ירח-עיון עם בני-נוער מכל פינות הארץ, ואני יכולה לראות אותו עכשיו שם על המרפסת יחד אתם, הקסקט האפור והישן שלו שמוט לו על ראשו וכולו קשב לדעות לא מקוריות ביותר שהיה אחד הנערים משמיע על ההסתדרות.

ומובן שלעולם לא שכח את הלילה הנורא שבו מת ברל בירושלים משבץ-לב. כעבור שנים, כאשר נרצח הנשיא קנדי וארצות-הברית היתה משותקת מרוב הלם ואבל, עלה מיד בזכרוני אותו לילה ששלושים שנה קודם-לכן שבו מת

ברל ואף אחד מאתנו לא יכול היה לצייר לו בדמיונו איד יימשך משהו בלעדיו. אני הייתי או בתל-אביב. הייתי בהצגה בתיאטרון "הבימה", ובאיטובוס בדרכי הביתה שמעתי אנשים מתלחשים ביניהם כאילו קרה איזה דבר איום ונורא. ב-1944 התרחשו דברים איומים כל הזמן, ואני חששתי קצת כשראיתי קבוצה של יידיים עומדים על-יד הבית שבו גרתי ברחוב הירקון. הם חיכו לי. "ברל מת", אמרו. לא היה עוד מה לומר. יצאתי מיד לירושלים. בן-גוריון היה בלילה ההוא בחיפה, אבל אחרי ששמע את הידיעה לא העז איש לדבר אליו. הוא רק שכב על מיטתו כל הלילה, רועד ובוכה. אבד לו האיש היחיד שאת דעתו העריך פעם באמת, אולי הידיד האמיתי היחיד שלו.